

Илмий-услубий,
маънавий-маърифий журнал.
Таъсисчи:
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги
Тошкент давлат шарқишунослик
институтини
1992 йилдан чиқа бошлаган

Журнал Ўзбекистон Республикаси
Тошкент шаҳар матбуот ва ахборот
бошкармаси рўйхатидан қайта ўтган
(№ 02-0055 26 сентябрь 2014 йил)

Бош муҳаррир:

А. МАННОНОВ (проф., ф.ф.д.)

Таҳрир хайъати:

Қ. ОМОНОВ (ф.ф.д.) (бош муҳаррир
ўринбосари)

Қ. СОДИҚОВ (проф., ф.ф.д.) (масъул
котиб)

А. ҚУРОНБЕКОВ (проф., ф.ф.д.)

Ш. ШОМУСАРОВ (проф., ф.ф.д.)

МУҲАММАД АЛИ (Ўзбекистон Халқ
ёзувчиси)

С. КАРИМОВА (т.ф.д.)

М. ИСХОҚОВ (проф., т.ф.д.)

А. ДОНИЁРОВ (проф., т.ф.д.)

Н. КАРИМОВА (проф., т.ф.д.)

У. ИДИРОВ (с.ф.д.)

У. МУҲИБОВА (доц., ф.ф.д.)

Д. ПЎЛАТОВА (доц., фал.ф.н.)

А. АЛИМБЕКОВ (доц., ф.ф.н.)

ГРЕГОРИ ГЛИЗОН ("New Mexico"
университети, с.ф.д., PhD)

ОНО МАСАКИ (Цукуба унив. проф.)

ЛИ ДЖИ ИН (Ханкук чет тиллар

унив. проф.)

В. И. МЕСАМЕД (Исроилнинг Қуддус

университети профессори)

Нашрга тайёрловчилар:

З. АЛИМОВ

Ш. ГАИПОВА

Ш. ТЎЙЧИБАЕВА

Н. АРИПДЖАНОВА

Журнал Ўзбекистон Республикаси
Олий Аттестация Комиссияси
томонидан филология ва тарих
йўналиши бўйича илмий мақолалар
чоп этиладиган илмий нашрлар
рўйхатига киритилган.

Журнал оригинал-макет асосида
босилди.

Sharq mash'ali, 2019 йил 1-2-сон.

e-mail: nashriyot@tashgiv.uz

web-site: www.tashgiv.uz

Босишга рухсат этилди 27.05.2019.

Бичими 84x108 1/16 Шартли 9,75 б.т.

100 нусхада босилди. Буюртма №

Баҳоси келишилган нархда.

Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25.

© Тошкент давлат шарқишунослик
институтини, 2019 йил

Муаллиф фикри таҳририят нуктаи
назаридан фарқланиши мумкин.

SHARQ MASH'ALI

ISSN 2010-9709

МУНДАРИЖА № 1–2, 2019 йил

Тилишунослик ва адабиётшунослик	Мирзиятов Ш. Маҳмуд Замахшарий асарларида феъл сўз туркуми таҳлили3 Хашимова С. Хитой тилида отларни 子 “zi” ва 儿 “er” суффикслари ёрдамида яшашнинг ўзига хос хусусиятлари16 Абдуллаева Д. Гада ас-Самман ва Зулфия Куролбой кизи ҳикояларида “она” образи руҳияти талқини26
Манбашунослик ва матншунослик	Алимуҳамедов Р. Туркий халқлар ёзув маданиятида моний хати34 Исмаилов А. Ўзбек тилидаги “Олимпия” тажвиди43 Намозова З. “Хазойину-л-маъоний”нинг илмий-танқидий матни ҳақида.....49
Таржимашунослик	Ҳамидов Х. “Ўткан кунлар” романининг туркча таржимасида миллийликнинг акс этиши58
Халқаро муносабатлар	Худайбердиев А. Йеменский кризис: внутренние и внешние факторы68 Абдуллаев Н. Сирия как фактор политической трансформации Ближнего Востока.....79 Назирова М. Президент мурожаатномасида ёшларга замонавий таълим-тарбия бериш ва уларни камол топтиришнинг стратегик вазибалари84 Хамраев Б. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида куч ишлатмаслик ва тинчликни сақлаш ғоялари.....94 Мадаминаева Д., Бекмирзаев Т. Фактор языковой интеграции мигрантов в странах ЕС на примере Германии..... 102 Умаров С. Ўзбекистон ва Германиянинг халқ дипломатияси доирасида ўзаро ҳамкорлиги..... 108 Муидинов Д. Ўзбекистон Республикасининг халқаро миграция жараёнларидаги иштирокининг сиёсий-ижтимоий жиҳатлари 118 Расулова Н. Ёшларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда сиёсий партияларнинг ўрни..... 126

	Шарқ фалсафаси	Султанова Г. Ҳадисларда илмий тафаккур: тарих ва замон 137
	Тил таълими	Мирзаҳмедова Ҳ. Шарқ тилларини ўқитишда педагогик дастурий воситалардан фойдаланишнинг интерактив усуллари 146

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АСАРЛАРИДА ФЕЪЛ СЎЗ ТУРКУМИ ТАҲЛИЛИ

МИРЗИЯТОВ ШУҲРАТ

PhD, ТДШИ

Аннотация. Маҳмуд Замахшарий асарларидаги сўз туркумлари таҳлиliga бағишланган мазкур мақолада олимнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг сўнги “Тасрифут-л-афъол” деб номланган қисмидаги феълларнинг тусланиши масаласи кўриб чиқилади. Унда феълнинг араб тилида муҳим аҳамият касб этувчи салмоқли сўз туркуми саналиши, унинг морфологик хусусиятларини билмай туриб, бошқа туркумларга хос кўпгина грамматик қоидаларни ўзлаштириши мумкин эмаслиги, бир қатор сўз туркумлари, хусусан, масдар, сифат даражалари айнан феъл ўзгидан ясалишига урғу берилади.

“Муқаддамату-л-адаб” асарида араб тилида феълларнинг уч ўзакли ҳамда тўрт ўзакли феълларга бўлиниши, улардан аксарияти уч ўзакдан ташкил топиши айтилади. Тўрт ўзакли феъллар ҳам худди уч ўзакли феъллар каби ўша суффикслар ва префикслар ёрдамида тусланади. Ҳозирги замон шакли, буйруқ майли, масдар, сифатдошларини ясаида ҳам худди ўша уч ўзакли феълларда мавжуд қоидалар асос қилиб олинади.

Маҳмуд Замахшарий иккиланган феълларни уч ўзакли феъллар туркумидаги иккиланган, иккинчи ва учинчи ўзаклари бир хил ҳарфдан иборат бўлган феъллар дея таърифлар экан, ҳамзанинг соғлом ҳарф бўлиб, у иллатли ҳисобланмаслиги, унинг талаффузи қийинроқ бўлгани сабабли гоҳида уни бошқа ҳарфга ўзгартириши ёки тушириб қолдириши орқали талаффузда енгиллик яратилишини таъкидлайди. Зеро, ҳамзанинг ёзилиши масаласи, яъни орфографияси ҳамма даврларда қийин муаммо бўлган.

Замахшарий мазкур асарини араб бўлмаган халқларга араб тили ва грамматикасини тез ўргатиши мақсадида ёзганлиги учун ҳам наҳвнинг баъзи чигал масалаларида у қадар чуқурлашмаган. Олим ўз асарида аниқ нисбатдаги феълларга шахс-сон қўшимчалари қўйидагича қўйилади деб, тўғри феълларнинг ўтган замонда тусланиши намунасини берган ва барча тўғри ва тўғрига ўхшаши феъллар юқоридаги тартибда тусланади, деган.

Замахшарий феълнинг мажҳул нисбати ва уларга шахс-сон қўшимчаларининг қўйилишини тўғри феъллар, иккиланган феъллар, тўғрига ўхшаши феъллар, бўш феъллар, ноқис феъллар ва мана шу барча феъл турлари ҳосила бобларининг ҳам тусланиши намунасини берган. Фақат шунчаки тусланиши берилмасдан, балки истисноли ҳолатлар ҳам алоҳида қайд этилган. Араб тилидаги буйруқ майлининг изоҳига алоҳида боб ажратилган. Унда соф буйруқ майлининг ҳозирги келаси замон феълдан ясалиши ҳақида маълумот берилган. Мақолада таажжуб феълнинг фақатгина уч ўзакли феълларнинг биринчи бобидан ясалиши, уларнинг жисмоний камчиликни билдирувчи феъллардан ясалмаслиги таъкидланади. Иккиланган ва иллатли феъллардан таажжубни ифодалаш усули шарҳланади.

Феълларнинг тусланиши қисмида масдарга бағишланган бобда ҳаракат номи, бўш феъллардан масдар ясалишига тўхталиб ўтилади, аниқ ва мажҳул даража сифатдошларига таъриф берилиб, уларнинг ясалишига доир қоидалар ва турли ҳолатларга оид мисоллар келтирилади, ҳосила боблар ва тўрт ўзакли феъллардан аниқ ва мажҳул даража сифатдошларининг ясалишига оид маълумотлар ҳам шу бобда келтирилади, орттирма ва қиёсий даража сифатлари ҳам изоҳланади.

Таянч сўз ва иборалар: араб тили, феъл, бўш феъл, ноқис феъл, аниқ нисбат, мажҳул нисбат, масдар, Маҳмуд Замахшарий, “Муқаддамату-л-адаб”, қолип, ўзак ҳарф.

Аннотация. В данной статье, посвященной анализу частей речи в трудах Махмуда Замахшари, рассматривается вопрос о спряжении глаголов в последней главе «Тасриф-у-л-аф'ал» книги «Мукаддамату-л-адаб». В статье подчеркивается, что глагол является важной частью речи в арабском языке, что невозможно овладеть грамматическими правилами и категориями, не зная его морфологических особенностей, что некоторые части речи, особенно масдары, степени имен прилагательных образуются из глагольных корней.

В книге «Мукаддамату-л-адаб» говорится, что глаголы в арабском языке делятся на глаголы с тремя и четырьмя корнями. а большинство – глаголы с тремя корнями. Глаголы с четырьмя корнями, как и глаголы с тремя корнями склоняются с помощью тех суффиксов и префиксов. При образовании форм настоящего времени, повелительного наклонения, масдаров, причастий применяются те же правила, что и для трехкорневых глаголов.

Махмуд Замахшари, определяя удвоенные глаголы как глаголы в группе трехкорневых, у которых вторые и третьи корни состоят из одной и той же буквы, подчеркивает, что хамза является «здоровой» буквой, а не дефектной, и из-за того, что она является звуком со сложным произношением, её либо меняют с другой буквой, либо иногда её пропускают при произношении и этим обеспечивают легкость произношения. Ведь вопрос написания хамзы, то есть правописание всегда было сложным вопросом языка.

Поскольку Замахшари создал свой труд для быстрого изучения арабского языка и грамматики неарабскими народами, он не стал глубоко входить в суть некоторых сложных вопросов арабского языка. Ученый в своих трудах отмечая то, что личные окончания прибавляются к глаголам действительного залога, дает образцы спряжения правильных глаголов в прошедшем времени и говорит, что все правильные глаголы и глаголы, похожие на правильные глаголы, спрягаются в указанном выше порядке.

Замахшари в своем труде дал образец спряжения глаголов страдательного залога и примеры прибавления к таким глаголам личных окончаний, а также спряжения правильных глаголов и глаголов, похожих на правильные глаголы, пустых и дефектных глаголов. В работе ученого не только дано спряжение глаголов, но и даны исключения из правил, в ней также выделена отдельная глава, посвящённая толкованию формы повелительного наклонения в арабском языке. В труде содержится информация об образовании формы повелительного наклонения от глаголов настоящего-будущего времени. В статье подчеркивается, что глаголы удивления образуются только из первой главы трехкорневых глаголов, что такие формы образуются не из глаголов, выражающих физическое несовершенство. Комментируются способы выражения удивления с помощью удвоенных и дефектных глаголов.

В части спряжения глаголов, посвященной изучению инфинитива (масдар), автор останавливается на именах действия, способах образования масдаров из пустых глаголов, дается определение действительным и страдательным причастиям, приводятся примеры их образования. В данной главе дана информация об образовании действительных и страдательных причастий из производных глав и четырехкорневых глаголов, дается толкование форм прилагательных превосходной и сравнительной степеней.

Опорные слова и выражения: арабский язык, глагол, пустой глагол, дефектный глагол, активный залог, страдательный залог, масдар, Махмуд Замахшари, «Мукаддамату-л-адаб», форма, коренная буква.

Abstract. This article, devoted to the analysis of parts of speech in the works of Makhmud Zamakhshari, addresses the question of conjugation of verbs in the last chapter named “Tasrifu-l-af'al” of the book “Mukaddamatu-l-adab”. The article emphasizes that the verb is an important part of speech in Arabic, that it is impossible to master the grammatical rules and categories without knowing its morphological features, that some parts of speech, especially masdars, the degrees of adjectives are formed from verbal roots.

In “Mukaddamatu-l-Adab” was written that verbs in Arabic are divided into verbs with three and four roots and the majority are the verbs with three roots. Verbs with four roots, as well as verbs with three roots, lean with the help of those suffixes and prefixes. In the formation of the present tense forms, imperative forms, masdars, participles are also based on the same rules as for three-verbs.

Makhmud Zamakhshari, defining the doubled verbs as verbs in the three-root group, in which the second and third roots consist of the same letter, emphasizes that the hamza is a “healthy” letter, not defective, and because of its complex pronunciation it is either changed with another letter or sometimes it is missed when pronounced and this provides ease of pronunciation. The question of writing hamza and its spelling has always been a difficult question of the language.

Since Zamakhshari created his work for the quick study of Arabic and its grammar by non-Arab people, he did not go deeply into the essence of some difficult questions of Arabic language. The scientist notices that inges are added to the verbs of the actual voice gives samples conjugation of regular verbs in the past tense, and says that all regular verbs and verbs that are similar to regular verbs are conjugated in the above order.

In his work, Zamakhshari gave a sample of the conjugations of the verbs of the passive voice and examples of adding personal endings to such verbs, as well as conjugations of regular verbs, and verbs similar to regular verbs, empty and defective verbs. The scholar's work not only gave conjugation of verbs, but also provided exceptions to the rules, it also highlighted a separate chapter in the interpretation of the imperative form in Arabic. The work contains information that the formation of an imperative form from verbs of the present-future tense. The article emphasizes that the verbs of surprise are formed only from the first chapter of the three-root verbs, that such forms are not formed from verbs expressing physical imperfection. Ways of expressing astonishment from doubled and defective verbs are commented.

Regarding the verb conjugation, which is devoted to the chapter on the study of infinitives (masdar), the author dwells on the names of actions, ways of forming masdars from empty verbs, gives definition to real and passive participles, gives examples of their formation. This chapter provides information on the formation of real and passive participles from the derived chapters and four-root verbs, an interpretation of the adjective forms of the excellent and comparative degrees.

Keywords and expressions: Arabic, verb, empty verb, defective verb, active voice, passive voice, masdar, Makhmud Zamakhshari, “Mukaddamatu-l-adab”, form, root letter.

Махмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг сўнгги “Тасрифу-л-афъол” деб номланган қисми феълларнинг тусланишига бағишланган. Феъл араб тилида муҳим аҳамият касб этувчи сўз туркуми саналади. У бошқа сўз туркумлари ичида салмоқли ўрин эгаллайди. Араб тилидаги феълларнинг морфологик хусусиятларини билмай туриб, бошқа туркумларга хос кўпгина грамматик қоидаларни ўзлаштириш мумкин эмас. Бир қатор сўз туркумлари, хусусан, масдар, сифатдошлар, сифат даражалари айнан феъл ўзагидан ясалади. Ўзбек, рус ва бир қанча Европа тилларида мавжуд бўлган феълларнинг инфинитив шакли (ўзбек тилида – “-моқ”, инглиз тилида – “to”) араб тилида йўқ бўлганлиги сабабли, араб тилшунослари шартли равишда феълнинг бирлик, 3-шахс, музаккар шаклини инфинитив шакл сифатида қабул қилган.

Араб тилшунослари феълнинг асосий сифати деб *الفعل ما دل على اقتران حدث بزما ن*, яъни воқеаларнинг замон билан боғлиқли-

гини кўрсатадилар. Арабшунос Б. М. Гранденинг таъкидлашича, араб тилида феъл шахс-сонда ва замонда тусланиши билан исмдан ажралиб туради. Араб тилида феълларда ўтган ва ҳозирги-келаси замон; учта шахс (биринчи, иккинчи, учинчи); учта сон (бирлик, иккилик, кўплик); бешта майл (дарак, истак, буйруқ, шарт, кучайтирма); икки-та даража (аниқ ва мажхул) мавжуд¹.

Махмуд Замахшарий эса “Унмузаж фи-наҳв” асарида куйидагиларча таъкидлайди:

الفعل هو ما صح ان يدخله "قد" و حروف الاستقبال و الجوازم و اتصل به ضمير المرفوع و "تاء" التأنيث الساكنة نحو : قد ضرب و سيضرب و سوف يضرب و لم يضرب و ضربت و ضربت

“Феъл – “قد” юкламасини, келаси замон “Феъл – “سوف” юкламаларини оладиган, шарт майлида бўладиган, бош кели-

¹ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Вост. лит., 1998. С.121.

шикдаги бирикма олмошларини ва муаннас жинснинг сукулли “ت” – та” сини қабул қиладиган сўздир, масалан: قد ضرب – қад дараба, سوف يضرب – сайадрибу, ساف يضرب – савфа йадрибу, لم يضرب – лам йадриб, ضربت – дарабат, ضربت – дарабти”¹.

“Муқаддамату-л-адаб” асарида эса: “Араб тилида феъллар уч ўзакли ҳамда тўрт ўзакли феълларга бўлинади. Араб тилида аксарият феъллар уч ўзакдан ташкил топади. Бундай феълларнинг бошланғич шаклини араб тадқиқотчилари فعل ثلاثي مجرد – фи‘лун сулаасиййун мужаррадун деб, тўрт ўзакдан ташкил топган тўрт ўзакли феълларнинг бошланғич шаклини فعل رباعي مجرد – фи‘лун рубаа‘иййун мужаррадун деб аташади”², дейди. Маҳмуд Замахшарий: “Билгинки, тилшунос олимлар ف – фа, ع – айн, ل – лам ҳарфларини мезон қилиб олишган. Агар сўзнинг бирор ҳарфи فعل – фа‘ала ҳарфларидан бирортасига тўғри келса, демак у асл ўзак ҳарфи бўлади. Агар тўғри келмаса, у ҳолда бу ҳарф ўзак ҳарф эмас. Масалан, ضرب – дараба феълнинг барча ҳарфлари ўзак ҳарфлари саналади. Чунки ض ر ب ҳарфлари ف ع ل ҳарфларидаги فعل – фа‘ала ҳарфларига тўғри келади. دحر ج – даҳража феъли ҳам шундай. Чунки бунинг вазни فعل бўлиб, د ҳарфи ف нинг, ح ҳарфи ع нинг, ر ҳарфи биринчи ل нинг, ج ҳарфий икинчи ل нинг ўрнидадир”, деб ёзади³.

Тўрт ўзакли феъллар ҳам худди уч ўзакли феъллар каби ўша суффикслар ва префикслар ёрдамида тусланади. Ҳозирги замон шакли, буйруқ майли, масдар, сифатдош-

ларини яшада ҳам уч ўзакли феълларда мавжуд қоидалар асос қилиб олинади.

Одатда, араб тилидаги мавжуд феъллар икки катта гуруҳга бўлиб ўрганилади. Улар:

1. Тўғри феъллар – الأفعال الصحيحة – ал-аф‘аал ас-соҳийҳату.

2. Нотўғри феъллар – الأفعال المعثلة – ал-аф‘аал ал-муъталлату⁴.

Тўғри феъллар деб, таркибида иллатли ҳарфлар (ي, و, ا) бўлмаган, кўп ҳолларда ҳар уч ўзак ундоши турли хил ҳарфлардан ташкил топган феълларга айтилади. Уларнинг “мустаҳкам”, “қаттиқ” дейилишининг боиси шундаки, бу ўзак ундошлар ўзгармайди, тушиб қолмайди ва бошқаси билан алмаштирилмайди⁵.

Маҳмуд Замахшарий нотўғри феълларни қуйидагича гуруҳлайди:

1. Иккиланган феъллар;
2. Иллатли феъллар;
3. Ҳамзали феъллар.

Ҳозирги замон тилшунослари ҳам нотўғри феълларни худди шундай таснифлайдилар⁶. Маҳмуд Замахшарий иккиланган феълларни қуйидагича таърифлайди: “Уч ўзакли феъллар туркумидаги иккиланган феъллар иккинчи ва учинчи ўзаклари бир хил ҳарфдан иборат бўлган феъллардир. Икки бир хил ҳарфнинг биринчиси ассимиляцияга учрайди, икки бир хил ҳарфнинг биринчиси شد, مد, – шадда, мадда каби сукулланади, буларнинг асли شدد, مدد, шадада, мадада бўлган. Бунда биринчи дол сукулланиб, иккинчи د “дол”нинг ичига кирги-

¹ Носирова М. Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-Унмузаж фи-н-наҳв» рисоласи. – Т.: ТДШИ, 2005. Б.122.

² Иброҳимов Н, Юсупов М. Араб тили граамати-каси.1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедия-си, 1997. Б.79.

³ Маҳмуд Замахшарий «Муқаддамату-л-адаб» ЎРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв № 429-В. 361а.

⁴ Гранде Б.М. уларни فعل غير سالم ва فعل سالم тарзида беради.

⁵ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Вост. лит., 1998. С.121.

⁶ Юшманов Н. Грамматика литературного арабского языка. – М.: Наука, 1985; Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Вост. лит., 1998; Яковенько Э.В. Неправильные глаголы арабского языка. – М.: Вост.лит. 2000; انطوان الدحدح. معجم قواعد العربية العالمية. لبنان. 1992.

бундай ҳолат кам учрайди. Юкоридагиларга қиёсласак, булар қуйидагича бўлади.

أكل – ‘акала, يأكل – йа’кулу, أوكل – ‘увкул
أخذ – ‘ахаз_a, يأخذ – йа’хузу, أوخ – ‘увхуз₂
أمر – ‘амара, يأمر – йа’муру, أومر – ‘вмур¹

Замахшарий ҳамзали феълларга тўхталар экан, ўз эътиборини, асосан, уларнинг фонетик ўзгаришларига қаратади. Зеро, ҳамзанинг ёзилиш масаласи, яъни орфографияси ҳамма даврларда қийин муаммо бўлган. Ҳамзали феълларнинг нотўғрилиги ҳам шундаки, ёзувда у турлича ёзилади ва турли таянч ҳарфларга эга бўлади. Унинг ўтган замонда тусланишига қараб, тўғри феъллар қаторига киритиш мумкин, аммо унинг бошқа замонларда тусланиши, сифатдош, масдарларидаги ўзгаришлар уни нотўғри феълларнинг тўғрилланган таркибига киришидан далолат беради. Доктор Имод Ҳотамнинг “اللغة العربية: قواعد و نصوص” – *Луғату-л-‘арабиййату: қаваа’ид ва нусус* китобида ҳамзали феълларнинг турлари, уларда бўладиган фонетик ва орфографик ўзгаришлар батафсил баён қилинган².

Маҳмуд Замахшарий мазкур асарини араб бўлмаган халқларга араб тили ва грамматикасини тез ўргатиш мақсадида ёзганлиги учун ҳам нахвнинг баъзи чигал масалаларида у қадар чуқурлашмаган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг кейинги фасли феъл замонлари ва турларига бағишланган бўлиб, шундай баён қилинган: “Феъллар беш хил бўлади: ўтган замон, ҳозирги келаси замон, буйруқ майлидаги феъллар, таажжуб феъллари ҳамда мақтов ва таҳқирлаш феъллари”³.

Маълумки, ҳар бир феъл шаклида мужасамланган замон ундан англашилган иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг нутқ лаҳзасига муносабатини кўрсатади. Агар Европа тилларида

ҳаракат ёки ҳолат замон нуқтаи назаридан учга, яъни ўтган, ҳозирги ва келаси замонларга бўлинса, сомиё тилларида феъллар тугалланган ёки тугалланмаганлиги нуқтаи назаридан иккига бўлинади:

1. Ўтган замон *мадӣ* – ماضى

2. Ҳозирги-келаси замон ⁴ *мударӣ* – مضارع

Бироқ Замахшарий ўтган замон феълига қуйидагича таъриф берган: “Ўтган замон феъли иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бажарилганлигига ишора қилади. Масалан, ضرب – *дараба* “урди”, قتل – *қатала* “ўлдирди”⁵.

Ҳар бир замон шакли аниқ ва мажҳул нисбатларга эга⁶. Маълумки, иш-ҳаракат билан унинг бажарувчиси орасидаги муносабатнинг ифодаланиши “феъл нисбати” дейилади.

Замахшарий мавзуни қуйидагича давом эттиради: “Ўтган замон феъли икки хил нисбатда бўлади: аниқ нисбат ва мажҳул нисбат. Аниқ нисбатдаги феълнинг биринчи ундоши фатҳалик бўлади. Масалан, فعل – *фа’ала* أَفْعَل – *афъала*, فاعل – *фаъула*, فاعل – *фа’ала*, تفاعل – *тафа’ала*.

Феълнинг биринчи ҳарфи фатҳа билан ҳаракатланган бўлса, у аниқ нисбатда бўлади. Масалан, التمس – *илтамаса* феълида ت “т” ҳарфи, انفعَلَ *инфа’ала* вазнида ن “нун” ҳарфи. استفعل – *истаф’ала*, افعل – *иф’алла*, افعلل – *иф’аллала*, افعلوعل – *иф’ав’ала* вазнлари бошида турган алифларга эътибор берилмайди. Чунки улар асл ўзак ҳарфлари эмас.

Мажҳул нисбатнинг биринчи ўзаги дам-мали бўлади. Масалан, فعل – *фу’ила*, أَفْعَل – *аф’алу*, فعل – *фу’ила*, فوعل – *фӯ’ила*, تفعل – *туф’у’ила*, تفوعل – *туф’у’ила*, ففعل – *фу’лила*, تفعلل – *туф’у’лила*.

¹ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, қўлёзма, инв № 429-В. 363а.

² Қаранг: 1980. اللغة العربية: قواعد و نصوص. طرابلس.

³ Ўша манба. – В.363 б.

⁴ Юшманов Н. Грамматика литературного арабского языка. – М.: Наука, 1985. С.50.

⁵ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, қўлёзма, инв № 429-В. 363 б.

⁶ Юшманов Н. Грамматика арабского языка. – М.: Наука, 1985. С.50.

Ноқис феъллар мажхул нисбатда тусланганида, фақатгина 3-шахс кўплик музаккар жинсда иллатли ҳарф тушиб қолади, қолган шаклларда ўзгариш бўлмайди.

Феълнинг мажхул нисбати. Феълнинг мажхул нисбати ва уларга шахс-сон қўшимчаларининг қўшилиши қуйидаги мисолда келтириб ўтилади: ضرب – *дуриба*, ضربا – *дурибā*, ضربوا – *дурибў*, ضربت – *дурибат*, ضربت – *дурибатā*, ضربن – *дурибна*, ضربت – *дурибта*, ضربتما – *дурибтумā*, ضربتم – *дурибтум*, ضربت – *дурибти*, ضربتما – *дурибтумā*, ضربتن – *дурибтунна*, ضربت – *дурибту*, ضربنا – *дурибнā*.

Бошқа бобларга мансуб أكرم – *акрама*, ادب – *аддаба*, حوسب – *хавсаба*, انتخب – *интахаба*, استكتب – *тафакқада*, تزكّر – *тазвакиру*, استكتب – *истактаба* феъллари ҳам юқоридагидек тусланади.

Иккиланган феълларнинг мажхул нисбати: شدت – *шудда*, شدا – *шуддā*, شدوا – *шуддў*, شدت – *шуддат*, شدتا – *шуддатā*, شددن – *шудидна*, شددت – *шудидта*, شددتما – *шудидтумā*, شددتتم – *шудидтум*, شددت – *шудидти*, شددتتما – *шудидтумā*, شددتتن – *шудидтунна*, شددت – *шудидту*, شددنا – *шудиднā*.

Қуйидаги إحب – *аҳабба*, إختص – *ихтасса*, أنصب – *иңсабба*, إستحب – *истаҳабба* феъллар ҳам юқорида кўрсатилганидек тусланади. Бироқ تربب – *тараббаба*, تهّد – *тахаддада* шаклидаги феъллар тўғри феъллар сингари тусланади.

Тўғрига ўхшаш феълларнинг мажхул нисбати қуйидагича: وعد – *ву‘ида*, وعدا – *ву‘идā*, وعدوا – *ву‘идў*, وعدت – *ву‘идат*, وعدت – *ву‘идатā*, وعدن – *ву‘идна*, وعدت – *ву‘идта*, وعدتما – *ву‘идтумā*, وعدتم – *ву‘идтум*, وعدتن – *ву‘идти*, وعدتما – *ву‘идтумā*, وعدتن – *ву‘идтунна*, وعدت – *ву‘идну*, وعدنا – *ву‘иднā*.

Бундай феъллар أفعّل – *аф‘ала* бобида келганида, мажхул нисбати أوعّد – *ув‘ида*,

أوقط – *увқита* тарзида бўлади. Булар аслида و يّа ҳарфи ايّқط – *айқата* бўлган бўлиб, و يّа ҳарфи وвовга ўзгарган. Даммадан сўнг و يّа ҳарфи وвов га ўзгаради. Қолган бобларда. وقر – *вуқира*, وعد – *ву‘ида*, نيقن – *туйуққина*, توزع – *тувуззи‘а*, أستوقن – *‘устувқина*, أستوهب – *‘устувҳиба* тарзида тусланаверади.

Бўш феълларнинг мажхул нисбати шаклига мисол: غيب – *ғйба*, غيبا – *ғйбā*, غيبوا – *ғйбў*, غيبت – *ғйбат*, غيبتا – *ғйбатā*, غبن – *ғибна*, غبت – *ғибта*, غبتما – *ғибтумā*, غبتم – *ғибтум*, غبت – *ғибти*, غبتما – *ғибтумā*, غبتتن – *ғибтунна*, غبت – *ғибту*, غبنا – *ғибнā*.

Ноқис феълларнинг мажхул нисбати رمى – *румийа*, رميا – *румийā*, رموا – *румў*, رميت – *румийна*, رمين – *румийнатā*, رميتا – *румийта*, رميتم – *румийтумā*, رميت – *румийтум*, رميت – *румийти*, رميتما – *румийтумā*, رميتتن – *румийтунна*, رميت – *румийту*, رمينا – *румийнā*.

Шундай қилиб, уч ўзакли ноқис феъллар ва уларга тегишли ҳосила бобларининг мажхул нисбати юқоридаги сингари тусланади.

جوفى – *жавфā*, ربي – *раббā*, أرضى – *ардā*, أحتبى – *аҳтабā*, أنثى – *иңсанā*, تلقى – *талаққā*, استهدى – *истаҳдā* каби феъллар ҳам шу тарзда тусланади¹.

Кўриниб турибдики, Замахшарий феълнинг мажхул нисбати ва уларга шахс-сон қўшимчаларининг қўшилишини тўғри феъллар, иккиланган феъллар, тўғрига ўхшаш феъллар, бўш феъллар, ноқис феъллар ва ҳосила бобларининг ҳам тусланиш намунасини берган. Фақат шунчаки тусланиш берилмасдан, балки истисноли ҳолатлар ҳам алоҳида қайд этилган. Масалан, иккиланган феъллар тусланишида تربب – *тараббаба*, تهّد – *тахаддада* шаклидаги феъллар мажхул

¹ Махмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, қўлёзма, инв № 429-В. 3656-366а.

нисбатда тўғри феъллар сингари тусланиши; أوقط – айқата мажҳул нисбатда – ‘увқита бўлиши, чунки даммадан сўнг ي йа ҳарфи و вов га ўзгариши каби масалалар тушунтирилган.

Маҳмуд Замахшарий ҳозирги-келаси замон феълларини шундай таърифлайди:

هو ما اعتقب في صدره احدى الزوائد الأربعة نحو: يفعل, تفعل, أفعل, نفعل. ويشترك فيه الحاضر والمستقبل الا اذا دخله "اللام" و "سوف". ويعرف بالرفع والنصب والجزم

Ҳозирги-келаси замон феъллари келаси замон кўрсаткичи бўлмиш тўрт олд қўшимчадан бирини олган бўлади: يفعل – йаф‘алу, таф‘алу, أفعل – аф‘алу, نفعل – наф‘алу. Бундай феълларда ҳозирги ва келаси замон бир бўлади, агар у “اللام – ал-лām” ва “سوف – савфа”ни қабул қилмаган бўлса. Ҳозирги-келаси замон феъли رفع – раф‘, نصب – насб ва جزم – жазм ҳолатида бўлади”¹.

“Муқаддамату-л-адаб”да эса: “Ҳозирги-келаси замон феъли олдиға ي (й) ва ت (т), ء ҳамза, ن (н) ҳарфлари қўшилган ҳолда ясалади. Масалан: يفعل – йаф‘алу, تفعل – таф‘алу, أفعل – аф‘алу, نفعل – наф‘алу. Бу феъллар ҳозир ёки келажакни билдирса, يفعل الآن – йаф‘алу ал-ән дейсиз ва у ҳозирги замон деб аталади, يفعل غدا – йаф‘алу гадан бўлса, у келаси замондир. Агар феълга “син” ёки “савфа” қўшилса, سيفعل – сайаф‘алу ва سوف يفعل – савфа йаф‘алу дейсиз. У келаси замонга тааллуқлидир. У уч ҳолатда: هو يضرب – ҳува йадрibu (даммали) ҳолатда, أن يضرب – ан йадрiba (фатҳали) ёки لم يضرب – лам йадрib каби суқунли бўлади”², деб ёзган.

Маҳмуд Замахшарийнинг бундай оригинал фикрлари XIII аср тилшуноси Ҳамиду-

дин Даририйнинг ишларида ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, у шундай ёзади: “Ҳозирги-келаси замон феъли, у истак ёки шарт майли шаклини талаб қилувчи юқламалар билан келмаса, дарак майлида бўлади, келса, истак ёки шарт майли шаклларида бўлади. Масалан, “يضرِب – йадрibu” шакли ҳозирги-келаси замон феъли бўлганлиги учун аниқ майлда қўлланган. Буйруқ майли ва унинг бўлишсиз шакли доим суқунли бўлади: لا تضرب, اضرب – лā тадрib”. Буйруқ майлида “اضرب – идриб”, буйруқ майлининг бўлишсиз шаклида “لا تضرب – лā тадрib” бўлгани учун уларнинг охирини суқунланади. Ҳозирги-келаси замон феълнинг шарт майлида келишини талаб қилувчи юқламалар қуйидагилардир: لم – лам, لما – ламма, أو – ав ва буйруқ майлининг бўлишсиз шаклини ҳосил қилувчи لا – ла. Бу юқламалар ҳозирги-келаси замон феълни суқун ҳолатда бошқаради. Қуйидаги أن – ан, ل – ли, كىلا – кайла, لكلى – лакала, لن – лан, انن – изан, حتى – хатта юқламалари эса истак майли шаклида қўлланади”³.

Замахшарий ҳозирги-келаси замон феълнинг мажҳул нисбати ва уларга шахс-сон қўшимчаларининг қўшилиши қўйидагича беради: يضربان – йудрабу, يضرب – йудрабāни, يضربون – йудрабўна, تضرب – тудрабу, تضربان – тудрабāни, تضربن – тудрабна, تضرب – тудрабу, تضربان – тудрабāни, تضربون – тудрабўна, تضربين – тудрабāни, تضربن – тудрабāни, تضرب – тудрабу, تضربان – тудрабāни, تضربن – тудрабна, تضرب – тудрабу, تضربان – тудрабāни, تضربن – тудрабна.

Шунингдек, يكرم – йукриму, يجرب – йажрабу, يتطلب – йужāрибу, يتاقلب – йатақлабу, يتناهب – йатаҳāнибу феъллари ҳам юқоридаги сингари тусланади.

تطلب – татлубу ва تتناهب – татанāхабу шаклларида иккинчи ت ни тушириб қолди-

¹ Носирова М. Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-Унмузаж фи-н-наҳв» рисоласи. – Т.: ТДШИ, 2005. Б. 123.

² Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, қўлёзма, инв № 429-В. 366а-б.

³ Қосимова С. Ҳамидулдин Даририйнинг «Муқаддима» асари: матн ва тадқиқ. – Т.: ТДШИ, 2014. Б. 87-89.

تثبان – тасибāни, يثبن – йасибна, تثب – тасибу, تثبان – тасибāни, تثبون – тасибўна, تثبين – тасибйна, تثبان – тасибāни, تثبن – тасибна, أثب – асибу, نثب – насибу кабидир. فعل – фа‘ала – يفعل – йаф‘илу, فعل – фа‘ала – يفعل йаф‘алу вазнидаги тўғрига ўхшаган барча феълларнинг و вов ҳарфи тушиб қолади. Шунингдек, аслида فعل – фа‘ала – يفعل йаф‘илу вазнида бўлган, лекин истеъмолда فعل – фа‘ала – يفعل йаф‘алу вазнида ишлатиладиган феълларда ҳам و вов ҳарфи туширилади. Масалан: وهب – ваҳаба, يهب – йаҳабу, وضع – вада‘а, يضع – йада‘у, ودع – вада‘а, يدع – йада‘у, وقع – вақа‘а, يقع – йақа‘у. Шу сингари аслида فعل – фа‘ала – يفعل йаф‘илу вазнида бўлган, лекин истеъмолда فعل – фа‘ила – يفعل йаф‘алу вазнида ишлатиладиган феълларда ҳам و вов туширилади. Масалан: يطأ – вата‘а, وطئ – йата‘у, وسع – васа‘а, يسع – йаса‘у.

Бундан бошқа ҳолларда يفعل – йаф‘алу вазнидаги феълларда و туширилмайди: يوحد – йавҳала, يوجع – йавжа‘а, يوحد – йавжалу.

Шунингдек, يوقح – йавду‘у, يوقح – йавқаху феълларида ҳам вов туширилмайди. Демак, ўрта ўзаги дамма ёки асли фатҳа бўлган барча феълларда و вов туширилмайди. Бирок, وله валаҳа феъллини баъзилар توله المرأة тувлиҳа ал-мар‘ату деб, баъзилар تله المرأة талаҳа ал-мар‘ату деб айтишган. Булар икки хил тил бўлиб, توله المرأة тувлиҳа ал-мар‘ату деб айтганлари бу феълни فعل – фа‘ила, يفعل – йаф‘алу вазнига солган, تله المرأة талаҳа ал-мар‘ату деб айтганлари эса аслида бу يفعل – йаф‘алу вазнида бўлган деб, و вов ҳарфини тушириб, сўнг يفعل – йуф‘алу вазнига солган. يوجه – йав‘аду, يوجه – йавжуху, ييسر – йайсару, يتهب – йатаҳаббу, يتوكل – йатаваккилу, يستوجب – йаставжибу

вазнларида тўғри феъллар сингари тусланаверади¹.

Араб тилидаги буйруқ майлининг изоҳига алоҳида боб ажратилган. Унда соф буйруқ майлининг ҳозирги-келаси замон феълидан ясалиши ҳақида маълумот берилган. Жумладан, جارب – тажāраба – تارب – жāриб, تقاعد – татақа‘аду – تقاعد – тақа‘ад, تتطلب – татааллабу – تطلب – тааллаб, تدرج – тадаҳража – دحرج – даҳраж, تضع – тада‘у – ضع – да‘, تجرب – тажарраба – جرب – жарраб феъллари. 3-шахсларга бериладиган буйруқ шакллари ل لом билан ясалишига урғу берилади: ليقتل – лийақтул, ليقتلوا – лийақтула, ليضرب يا زيد! – лийақтулу. Мисол учун: ليؤدرب йā Зайд – “Урилгин эй Зайд!” لنضرب – линудриб, لا ضرب – ли‘удриб, لنضرب – литудриб, لتضربا – литудрибā, لتضربوا – литудрибу, لتضربى – литудриби, لتضربنا – литудрибā.

Иккиланган феъллардан буйруқ майлининг ясалиши يفر – йафирру – فر – фирра – фирри – افّر – ифрир, تضام – тадāмма, تضام – тадāмми, تضام – тадāмам мисолида, буйруқ майлидаги иккиланган феълларнинг шахс-сонда тусланиши فروا – фра – фирра – фиррā – фиррў мисолида, тўғрига ўхшаш феълларнинг буйруқ майли – عدا – еда – عدا – ид – идā – идў мисолида, бўш феълларнинг буйруқ майли بع – би‘, بيعا – бй – بعن – бйā, بيعا – бйā, بيعى – бй‘й, بيعوا – бй‘а, би‘на шаклида; ноқис феълларнинг буйруқ майли ارمى – ирми, ارميا – ирмийā, ارمين – ирмийā, ارميا – ирмий, ارمى – ирмў, ارمينا кўринишида бўлади².

Таажжуб феъллари бобида уларнинг ما افعل به ма ‘аф‘ала, ‘аф‘ала биҳи шаклида ясалиши айтиб ўтилади. Масалан: ما

¹ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, қўлёзма, инв № 429-В. 369б.

² Ўша манба. 372а б.

ма ‘адрба Зайдан – “Зайд қандай ҳам яхши ургувчидир”. Таажжуб феъллари фақатгина уч ўзакли феълларнинг биринчи бобидан ясалиши, уларнинг ранг ва жисмоний камчиликни билдирувчи феъллардан ясалмаслиги таъкидланади. Иккиланган ва иллатли феъллардан таажжубни ифодалаш усули шарҳланади ва қуйидаги мисол келтирилади: *ما أشده* – *mā ‘ашаддаҳу*, *ما أوعده* – *mā ‘авадаҳу*, *ما أقوله* – *mā ‘ақвалаҳу*, *ما أرماه* – *mā ‘армаҳу*, *ما أرمه* – *mā ‘армәҳу*, *ما أقول* – *mā ‘ақвил биҳи*, *ما أرم* – *mā ‘арми биҳи*.

Феълларнинг тусланиши қисмида масдарга бағишланган боб ҳам мавжуд. Унда ҳаракат номи, бўш феъллардан масдар ясалишига тўхтаб ўтилади¹. Масалан: *اثابة* – *исабатун*, *اغاثة* – *игәсәтун*.

Аниқ ва мажҳул даража сифатдошларига таъриф берилиб, уларнинг ясалишига доир қоидалар ва турли ҳолатларга оид мисоллар келтирилади. Жумладан: *ضارب* – *дәрибун* “ураётган” ёки *شاد* – *шаддун* бунинг асли *شادد* бўлган. *قائل* – *қә’илун*, *بائع* – *бә’и’ун* уларнинг асли *بايع* – *бәйи’у*, *قاول* – *қәвилу* бўлган, *غاز* – *ғазин*, *رام* – *рәмин* уларнинг асли *رامى* – *рәмийун*, *غازى* – *ғазийун*. *مبيع* – *маб* й ‘ун, *معود* – *мав’идун*, *مشدود* – *машдӯдун*, *مضروب* – *мадрӯбун*.

Ҳосила боблар ва тўрт ўзакли феъллардан аниқ ва мажҳул даража сифатдошларининг ясалишига оид маълумотлар ҳам шу бобда келтирилган². Бу қисмда орттирма ва қиёсий даража сифатлари ҳам изоҳланиб, қуйидаги мисоллар берилган:

زيد ضارب و عمر و أضرب منه – *Зайдун ва ‘амру ‘адрбу минҳу*

زيد كريم و عمر و أكرم منه – *Зайдун карй мун ва ‘амру ‘акраму минҳу*

Феълларнинг тусланишига бағишланган қисм *المفعّل* *ал-маф’алу* вазни изоҳи билан яқунланган. Бу вазн ҳаракат номи (масдар) ҳамда бажарилган иш-ҳаракатнинг вақти ва ўрнини билдириш учун ишлатилади. Масалан: *مقتل الحسين* – *мақталу-л-ҳусайни*. Ушбу ибора қуйидаги учта маънони англатади: “Ҳусайннинг ўлдирилиши”, “Ҳусайннинг ўлдирилиш вақти”, “Ҳусайннинг ўлдирилиш жойи”.

Хулоса. Маҳмуд Замахшарийнинг луғатшуносликда киритган бу янгилегининг мақсади шундан иборат эдики, аввал араб тил системасини ўрганиб чиқиб, ундаги сўз туркумларини тасниф қилиш ва ҳар бир сўз туркумининг грамматик категорияларини таҳлил қилиб, нафақат бу сўзларнинг таркиби ва маъносини баён қилиш, балки уларнинг нутқ жараёнида қандай шаклларда қўлланиши ва унинг морфологик ва синтактик муносабатларини шарҳлаб беришни кўзда тутган эди.

У ўзининг асарида сўз туркумлари ва уларга кирадиган лексик бирликларни ҳар бир сўз туркуми доирасида батафсил ёритиб берган. Замахшарий қўллаган бу усул асарнинг салмоғини ниҳоятда оширган. Чунки, кейинги асрларда барча араб ва араб бўлмаган мактаб, мадрасаларда бу асар араб тили луғати ва грамматикаси бўйича энг ноёб қўлланма сифатида фойдаланилган.

“Мукаддамату-л-адаб”нинг маҳаллий халқлар орасидаги шухрати боис мазкур асар котиблар томонидан кўплаб нусхаларда кўчирилган. Жумладан, дунё фондларида луғат қисмларининг ҳозирча аниқланган XIII-XV асрларга оид 72 қўлёзмаси, грамматик қисмларининг мингга яқин қўлёзмаси мавжуд. Мазкур қўлёзмалар асарнинг аҳамиятини кўрсатувчи асосий далил ҳисобланади.

¹ Маҳмуд Замахшарий. Мукаддамату-л-адаб. ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, қўлёзма, инв № 429-В. Б. 372а-б.

² Ўша манба. – Б. 373а-375а.